

Seal-Holder Position in Astan-e Quds-e Razavi from the Safavid to the Qajarid Era

Ameneh Mosavi¹ | Shahrabano Delbari²

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Abstract:

Purpose: This paper explores the social, cultural, and economic rank of the position of seal-holder in the shrine of the 8th Shia Imam (=Astan-e Quds-e Razavi) in Mashhad during from 16th to early 20th century.

Method and Research Design: Data for this paper was collected from archive documents and library sources.

Findings and Conclusion: The position was granted to prominent citizens. Although it was inferior compared to that of its counterpart in the kings' courts, the Astan's seal-holder was locally a high ranking position with considerable influence in the whole country. During the Safavids (16th and 17th centuries) the kings appointed the seal-holder. During the Gajarids he was appointed by Motavalli Astan-e Quds-e Razavi (=the Custodian of the Shrine) The seal on every document was a non-arguable sign of authenticity. The position became obsolete after the practice of signing instead of sealing documents became common in the Pahlavi era.

Keywords:

Astan-e Quds-e Razavi, seal-holders, Safavids, Qajarids.

1. MA. History; Astan Qouds Razavi, Mashhad, I.R. Iran,
(Corresponding author).
amenemoosavi99@gmail.com

2. Assistant Professor, History of Islamic Civilization, Islamic Azad University, Mashhad, I.R. Iran
Delbari0410@Mashdiau.ac.ir

Copyright © 2017-2018, NLAI (National Library & Archives of I.R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«111»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.22034/ganj.2018.2296

Indexed by ISC, SID & Iran Journal | Vol. 28, No. 3, Autumn 2018 | pp: 6 -30(25)

Received: 9, May, 2017 | Accepted: 24, Dec. 2017

Historical research

بررسی جایگاه منصب مهرداری در آستان قدس رضوی از دوره صفوی تا قاجار

آمنه موسوی^۱ | شهربانو دلبری^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشئویی

چکیده:

منصب مهرداری از مشاغل مهم دیوانی در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی تا پایان دوره قاجار بوده است. مهرداران از معتمدان متولیان آستان قدس محسوب می شدند. با رواج امضاء در دوره پهلوی شغل مهرداری منسوخ شد.

هدف: این پژوهش با استناد به اسناد آستان قدس رضوی به بررسی پایگاه اجتماعی، فرهنگی، علمی و اقتصادی مهردار به عنوان یک شغل مهم دیوانی، و نحوه انتصاب و شرح وظایف و تعداد مهرداران آستانه و میزان پرداخت مواجب به آنها، القاب آنها و... در سه دوره صفوی، افشار و قاجار می پردازد.

روش/ رویکرد پژوهش: این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد و مدارک آرشئویی و منابع اصلی نوشته شده است.

یافته‌ها و نتیجه گیری: مهردار آستانه جایگاهی پایین تر و محدودتر از مهردار تشکیلات دیوانی دربار داشته است. مهردار اغلب از رجال بانفوذ خراسان و مشهد - دارای پایگاه اجتماعی، علمی، فرهنگی و اقتصادی بالا- انتخاب می شد و اثر مهرش بر اسناد - به ویژه در دوره قاجار- تصدیق و تأییدی مطمئن بر مضمون اسناد آستان قدس محسوب می شد. علاوه بر این، مهردار مسئول نگهداری مهرهای آستانه نیز بود. انتصاب مهردار و اعطای لقب به او در دوره صفوی از سوی دربار و در دوره قاجار توسط متولی آستانه انجام می شد.

کلیدواژه‌ها:

آستان قدس رضوی؛ مهردار؛ تاریخچه؛ اسناد؛ مشاغل؛ تشکیلات اداری.

۱. کارشناس ارشد تاریخ، آستان قدس رضوی،

مشهد، ایران، (نویسنده مسئول)

amenemoosavi99@gmail.com

۲. استادیار تاریخ تمدن اسلامی، دانشگاه آزاد

اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران

Delbari0410@Mshdiau.ac.ir

گنجینه اسناد

«۱۱۱»

فصلنامه علمی- پژوهشی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا(چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا(الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): 10.22034/ganj.2018.2296

نماینده در ISC، SID و ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۲۸، دفتر ۳، پاییز ۱۳۹۷ | صص: ۳۰-۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۲/۱۹ | تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۳

تحقیقات تاریخی

مقدمه

مهر به معنی نشانه، خاتم یا علامت است و مهرداد یعنی نگه‌دارنده مهر، کسی که نگهداری مهر پادشاهان برعهده او بود. مهرداد علاوه بر نگهداری مهرها، وظیفه مهرکردن اسناد و ارقام را نیز برعهده داشت (دهخدا، ۱۳۵۲، ج ۱۴، ص ۲۱۸۹۶). سابقه منصب مهرداری به دوره باستان برمی‌گردد. هرکدام از شاهان ساسانی مهرهای فراوانی داشتند که در جاهای گوناگون از آنها استفاده می‌کردند. از آن زمان به بعد برای حفظ و نگهداری این مهرها منصبی به نام «مهردار» به وجود آمد. مهرداد علاوه بر نگهداری مهرها، بسیاری از اسناد را هم با کسب اجازه از شاه مهر می‌کرد؛ بنابراین مهرداد شغلی بسیار مهم و حساس داشت و معمولاً از میان نزدیکان شاه انتخاب می‌شد.

بعداز پیامبر، اعراب یکی از دیران را به نام «صاحب‌الزمام» متصدی مهرهای خلیفه کردند که این مقام در واقع همان منصب مهرداد پادشاهی ایرانیان بود (بلاذری، ۱۳۴۶، صص ۲۱۴-۲۱۷؛ ابن‌خلدون، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۵۰۸). درباره نقش مهرداد در حکومت‌های محلی ایران تا دوره مغول مدارک اندکی به‌جا مانده است و فقط به تعدادی از نام مهرداران اشاره شده است (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۲۹). در دوره مغول و ایلخانان، به مهر «تمغا» و به مهر پادشاهان «آل‌تمغا»^۱ و به کسی که مهرها را نگهداری می‌کرد «بیتک‌چی»^۲ گفته می‌شد. ولی در زمان غازان‌خان، رئیس خزانه (قابتورقا)^۳ به اتفاق بیتک‌چیان تمغا را بر «یرلیق»^۴ می‌زد (قائم‌مقامی، ۱۳۵۰، ص ۲۳۹؛ جدی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۳). در دوره صفوی سه مهرداد به نام‌های مهرداد مهر همایون، مهرداد مهر شرف‌نفاذ و مهرداد مهر آثار در دربار خدمت می‌کردند (تذکره الملوک، ۱۳۷۸، ص ۲۵). در دوره قاجار مهرداد حکم، مشاور شاه بود و سرانجام در دوره پهلوی با رواج امضاء، مهرداری منسوخ شد (جدی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۲).

منصب مهرداری به تقلید از دربار، در تشکیلات اداری و دیوانی آستان قدس نیز شکل گرفت که سابقه آن به دوره صفوی برمی‌گردد. وظایف مهردار آستانه شباهت زیادی به منصب مهرداد تشکیلات دربار داشت با این تفاوت که حوزه کاری مهردار آستانه به رتق و رتق امور آستانه و موقوفات آن مربوط بود. مهرداران جایگاهی ویژه در این تشکیلات داشتند و گاهی برخی از آنان جزو صاحب‌منصبان دولتی محسوب می‌شدند. علاوه بر این، مهرداران پایگاه اجتماعی، فرهنگی و علمی برجسته‌ای در جامعه داشتند؛ بنابراین بررسی نقش و جایگاه مهرداد در تشکیلات اداری آستان قدس اهمیت زیادی دارد.

تعدادی منبع و نویسنده از جمله تذکره الملوک، دستورالملوک، سفرنامه‌های سانسون و شاردن، و مینورسکی، و هربرت بوسه و... به جایگاه و وظایف منصب مهرداری در دربار اشاره کرده‌اند؛ ولی درباره نقش مهرداد در تشکیلات آستان قدس هیچ‌گونه تحقیقی

۱. آل‌تمغا از دو جزء آل به معنای سرخ و تمغا به معنی مهر و نشان تشکیل شده است و روی هم به معنی سرخ‌مهر (مهر سرخ) به نوعی مهر اطلاق می‌شده است که با مرکب سرخ یا شنگرف بر اسناد، نامه‌ها و فرمان‌ها زده می‌شده است.

۲. بیتک‌چی / bitekçi / (اسم، صفت) [ترکی] [قدیمی] در دوره ایلخانان مغول به مأمور وصول مالیات می‌گفتند؛ ولی در منابع وظایف دیگری از جمله نگهداری مهرها را به او نسبت می‌دهند که به نظر می‌رسد بیتکچی هر دو شغل را دارا بوده است. محمدجواد جدی در کتاب مهر و حکاک در ایران نوشته است: تمغا معنی خراج و باج نیز دارد و به مهری که پس از گرفتن باج و خراج بر اجناس می‌زدند نیز اطلاق می‌شده است.

۳. خزانه

۴. یرلیق در زبان مغولی به معنی نامه است.

انجام نشده است و فقط کتاب *تاریخ آستان قدس* اشاره‌ای کلی به این موضوع کرده است. پژوهش‌گر سعی دارد در بررسی و تحلیل نقش و جایگاه ویژه مهردار در تشکیلات دیوانی آستان قدس به پرسش‌های زیر به روش کتابخانه‌ای با رویکرد اسنادی، و براساس اسناد آستان قدس رضوی پاسخ دهد:

۱. نحوه انتصاب، شرح وظیفه و میزان حقوق دریافتی مهردار چگونه بوده است؟
۲. تعداد مهرداران در هر دوره تاریخی چند نفر بوده و جایگاه اجتماعی، فرهنگی، علمی و اقتصادی آن‌ها چگونه بوده است؟
۳. چه تعداد سند درباره مهردار در آستان قدس وجود دارد؟
۴. در سه دوره صفوی، افشار، و قاجار چه القابی برای مهردار به کار رفته است؟

اهمیت جایگاه مهردار در اسناد اداری آستان قدس

اسناد موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس حاوی اطلاعاتی مهم از تشکیلات اداری و دیوانی دوره صفوی تا پهلوی است که بخش زیادی از آن‌ها به منصب مهرداری مربوط است. این منصب به دلیل تبعیت نظام دیوانی آستان قدس از تشکیلات اداری دربار شکل گرفت و اهمیت پیدا کرد؛ به طوری که اثر مهر مهردار به عنوان تصدیق‌کننده مضمون سند بر بیشتر اسناد بروات و هزینه‌های آستان قدس رضوی از دوره قاجار، مشاهده می‌شود. در برخی از اسناد نیز آمده است: «مزیّن به مهر مهردار شود». چنین به نظر می‌رسد که مهردار می‌بایست این اسناد را به مهر آستانه ممهور می‌کرد (ساکماق، ۳۱۶۲۷، ص ۱؛ ۳۱۶۴۰، ص ۱).

اسنادی از دوره صفوی و افشار هم مربوط به پرداخت مواجب، وظیفه، مرسوم، قبض وصول، انتصاب و تعیین حقوق برای مهردار وجود دارد؛ ولی تعدادش کمتر از دوره قاجار است. در ۲۴۹۴ شماره سند در موضوعات مختلف به ویژه در پرداختی‌های آستان قدس، به منصب مهردار اشاره شده است. با نگاهی کلی به تعداد اسناد مهرداران با استفاده از نرم‌افزار، ۳ مورد مهردار آستان قدس رضوی (ساکماق، ۹۷۵۶۰، ص ۴)، ۸۲ مورد مهردار آستانه مبارکه (ساکماق، ۲۱۳۳۶، ص ۲)، ۷۵ مورد مهردار آستانه متبرکه (ساکماق، ۲۱۴۲۷، ص ۲)، یک مورد مهردار باشی (ساکماق، ۶۳۸۷۵، ص ۸)، ۱۷ مورد مهردار خاصه شریفه (ساکماق، ۴۱۸۹۷، ص ۳)، ۳ مورد مهردار متولی (ساکماق، ۳۴۳۸۶، ص ۴) یک مورد مهردار مهر مبارک (ساکماق، ۱۳۴۷۵، ص ۵)، یک مورد مهردار ناظر (ساکماق، ۳۷۲۹۲، ص ۱۳) یک مورد واژه مهرداری (ساکماق، ۱۳۴۸۹، ص ۱) مشاهده شد.

در بررسی‌های انجام‌شده از بین ۲۴۹۴ شماره سند، حدود ۱۲۳ سند مربوط به دوره صفوی، ۸۰ سند مربوط به دوره افشار و مابقی یعنی ۲۲۹۱ شماره سند مربوط به دوره قاجار

است. در اسناد دوره صفوی دو فرمان مربوط به انتصاب مهرداد، و مابقی مربوط به پرداخت
موجب به مهرداد و وظیفه و مستمری به اولاد اوست (ساکماق، ۳۴۲۸۴، ص ۱۹؛ ۲۸۱۱۸،
ص ۳). از دوره افشار یک سند عریضه و یک سند رقم انتصاب مهرداد موجود است و
بقیه اسناد مربوط به پرداخت موجب و مرسوم به مهرداد و پرداخت وظیفه به اولاد اوست
(ساکماق، ۳۵۸۴۸، ص ۲؛ ۳۵۶۱۵، ص ۲). از دوره قاجار نیز دو شماره سند مربوط به انتصاب
مهرداد و حدود ۲۸۸ شماره سند در موضوع پرداخت موجب و انعام به صورت نقدی و
جنسی به مهرداد است و در بقیه موارد فقط به واژه مهرداد و یا مهر آن اشاره شده است.
لازم به توضیح است که در اغلب اسناد مربوط به پرداخت هزینه‌ها (مثل اسناد هزینه
اماکن متبرکه و پرداخت موجب)، یا مهرداد به عنوان یکی از کارکنان دیوانی و دفتری پشت
سند را به نشانه تأیید و تصدیق مهر کرده و یا به نوعی به واژه مهرداد بدون ذکر نام او اشاره
شده است^۱ (ساکماق، ۱۳۴۸۹، ص ۱؛ ۱۴۶۶۶، ص ۱؛ ۲۱۷۱۵، ص ۲؛ ۲۵۷۷۹، ص ۲). در
بررسی دقیق و جزء به جزء ۹۵۰ سند مشخص شد که به طور آخص درباره نحوه انتصاب
و شرح وظیفه منصب مهرداری، اطلاعاتی اندک در اسناد وجود دارد.

انتصاب و شرح وظیفه مهرداد آستانه در سه دوره صفوی، افشار و قاجار

در کتاب تاریخ آستان قدس درباره منصب مهرداد آستانه آمده است: «مهرداد یعنی نگه‌دارنده
مهر و از مشاغل آستان قدس بوده است» (مؤتمن، ۱۳۵۵، ص ۴۸۱). حدود ۵ شماره سند
مطابق با این تعریف یافت شد که در اینجا به ۳ نمونه از آن اشاره می‌شود:

در مجموعه اسناد آستان قدس یک سند «رقم»^۲ مربوط به دوره افشار وجود دارد که
مضمون این سند حکم انتصاب میرزا ابوطالب مهرداد در سال ۱۱۶۵ق است. با توجه به این
سند، صدور حکم براساس درخواست مهرداد انجام شده است و برطبق نظام نامه آستان
قدس معروف به طومار قرارداد یا طومار نسق، قراردادی بین این مهرداد و آستان قدس
امضا شده و انتصاب و حقوق او تعیین شده است. در متن این سند به صراحت به صدور
حکم از طرف دربار اشاره نشده است؛ ولی با دقت در مضمون سند و وجود کلمه مستوفی
دیوان اعلی، چنین به نظر می‌رسد که صدور این حکم و ثبت آن در دفاتر مخصوص در
تشکیلات دیوانی دربار انجام شده است. در اینجا منظور از دیوان اعلی، تشکیلات دیوانی
دربار است. همچنین این حکم باید به تأیید متولی و صاحب منصبان آستان قدس نیز
می‌رسیده است (ساکماق، ۳۵۸۸۵، ص ۲).

از دوره قاجار دو سند مربوط به انتصاب میرزا ذبیح‌الله رضوی به خدمت مهرداری
آستان قدس وجود دارد که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود: در عنوان سند شماره ۴۰۳۰۶

۱. منظور اشاره به کلماتی است مانند
سررشته مهرداد خاصه شریفه، مهرداد خاصه
شریفه، دفتر مهرداد خاصه شریفه، سررشته
مهرداد، مهرداد خاصه، مهرداد آستانه متبرکه،
دفتر مهرداد، و عضدالتولیه.
۲. رقم: فرمانی بود که از طرف صاحب منصبان
از جمله متولی صادر می‌شد.

آمده است: «فرمان مبارک به افتخار و سرافرازی عالی جناب سلاله السادات میرزا ذبیح الله درباب خدمت مهرداری سرکار فیض آثار به تاریخ ۲۴ شهر صفرالمظفر». این سند کامل ترین و مفصل ترین سند در رابطه با انتصاب، شرح وظیفه، نقش و جایگاه ویژه مهردار است؛ زیرا در بخشی از این سند آمده است: «... مهرداران نسب به نسب دارای سیادت و شرافت بوده اند که از جمله عالی جناب قدسی نصاب، سعادت انتساب، خلاصه السادات و نتیجه النقبایی کرام، میرزا ذبیح الله که تربیت یافته این درگاه ملائک پناه است، سابقاً هم نیابت مهرداری سرکار فیض آثار را به عهده داشته که در اندک مدت از محک تجربه و بینش اولیای آستانه سربلند بیرون آمده و منصب مهرداری به میرزا ذبیح الله خلف عالی جناب سیادت و سعادت نصاب میرزا محمدجعفر سرکشیک تفویض نموده اند.» متولی وقت آستانه در این زمان قوام الملک شیرازی بوده که در ازای خدمت مهرداری، سالی چهل تومان نقد و مقدار ده خروار جنس به وزن تبریز، مواجب برای میرزا ذبیح الله منظور داشته است.

همچنین در این سند به کیسه مهر که ممهور به مهر متولی بوده و صندوقچه زرنگار که کیسه مهر در آن قرار داشته نیز اشاره شده است. این مهرها یکی مهر مربوط به بروات و دیگری مهر مخصوص فرمانها بوده که مهردار آنها را با خود همراه داشته است (ساکماق، ۴۰۳۰۶، ص ۱). در همین زمینه، سند دیگری به سال ۱۲۸۰ ق وجود دارد که به مهر «حقیقه تاجدار» مخصوص فرمانها، مهر بادامی برای بروات، کیسه ترمه حاوی مهر، و جعبه مخصوص مهر اشاره دارد که نزد مهردار بوده است (ساکماق، ۱۳۴۸۹، ص ۱)؛ (تصویر شماره ۳).

سند قبض و وصولی مربوط به سال ۱۲۸۵ ق نیز، به مهر بادامی کوچک مخصوص بروات آستانه با وزن دو مثقال و پنج نخود طلا اشاره دارد؛ میرزا ذبیح الله این مهر را از متولی وقت آستانه (دبیرالملک) دریافت و رسید را مهر کرده است (ساکماق، ۱۳۵۲۷، ص ۱)؛ (تصویر شماره ۱ و ۴).

در موزه آستان قدس رضوی جعبه ای زرنگار مخصوص مهرهای آستانه در دوره قاجار وجود دارد که به نظر می رسد همان جعبه نام برده در دو سند فوق باشد (تصویر شماره ۲).

۱. جیغه با جقه زیوی مرصع که سلاطین و امرا بر سر زنند.

تصویر ۱

مهر با سجع الراجی ذبیح الله الرضوی با تاریخ ۱۳۰۱ ق مربوط به ذبیح الله رضوی مهردار دوره قاجار است.

تصویر ۲

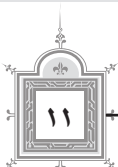
مهردان فلزی مربوط به مهر آستان قدس در دوره قاجار

(تصویر ۲)

(تصویر ۱)

باتوجه به اسناد فوق و همچنین اسناد دیگر چنین استنباط می شود که انتصاب کارکنان آستانه از جمله مهرداد به ویژه در دو دوره صفوی و افشار، براساس نظام نامه تنظیمی در رابطه با انتصاب و نحوه پرداخت مواجب سالانه به کارکنان، معروف به طومار نسق یا طومار قرارداد انجام می شده است؛ ولی حکم نهایی را پادشاه وقت صادر می کرده است. به نظر می رسد در دو دوره مذکور صدور حکم انتصاب افراد و ثبت آن، در دفاتر تشکیلات دربار انجام می شده است؛ ولی در دوره قاجار، متولی شخصاً اختیار عزل و انتصاب کارکنان را به عهده داشته است. به صورتی که ابتدا شخص متقاضی شغل، عریضه ای را مبنی بر تقاضای انتصاب به شغلی خطاب به متولی می نوشته و در صورت تأیید صلاحیت او، متولی هم تصدیق می کرده و رقم انتصاب و میزان حقوق سالیانه او را باتوجه به نظام نامه فوق تنظیم می کرده و آن را به دفترخانه می فرستاده است تا مستوفیان، رقم یا حکم را در دفتر مخصوص معروف به دفاتر خلود^۱ ثبت کنند. البته این موضوع شامل درخواست کارکنانی با اولاد ذکور و اصلح نیز می شده است که خواهان واگذاری شغل خود به فرزندان نشان بوده اند (ساکماق، ۳۵۸۴۸، ص ۲؛ ۱۳۴۸۹، ص ۱).

مهرداد در دوره قاجار - به عنوان یکی از کارکنان دیوانی - محل مخصوص به مهر خود را در پشت اسناد مربوط به بروات پرداختی های آستانه به نشانه تأیید و تصدیق مهر می کرد. علاوه بر این، عبارت «ثبت سررشته مهرداد شد» هم به صورت طغرا در پایین مهرش نوشته می شده است. در دو دوره صفوی و افشار مهتری از مهرداد به نشانه تصدیق ثبت نشده است؛ ولی مهر متولی یا نایب التولیه در اکثر سندها دیده می شود. این احتمال وجود دارد که مهر متولی و مهر آستانه هر دو در اختیار مهرداد بوده و او با دستور متولی وقت اسناد را مهر می کرده است (ساکماق، ۳۵۸۸۵، ص ۱؛ ۴۰۳۰۶، ص ۱؛ ۱۳۵۲۷، ص ۱). در طومار علیشاهی نیز شرح تشکیلات اداری آستانه و وظایف مستخدمین آن به طور کلی ذکر شده و مهرداد هم از جمله آنان است؛ ولی به شکل اختصاصی توضیحی درباره مهرداد نیامده است (ساکماق، ۴۷۸۵).

وظایف مهرداد آستان قدس در دوره قاجار علاوه بر نگهداری مهرهای آستانه، مهر کردن اسناد مربوط به امورات و هزینه های آستان قدس، اماکن متبرکه و موقوفات بوده است که با اجازه و دستور متولی وقت یا نایب التولیه - که هر دو از شاه دستور می گرفتند - انجام می شد. در سندی از دوره قاجار به «مهرداد مهر مبارک» برمی خوریم که به نظر می رسد این شخص مسئول نگهداری و مهر کردن اسناد با مهرهای مخصوص آستانه به عنوان مهر سازمانی بوده باشد (ساکماق، ۳۳۴۷۵، ص ۵۰).

نکته مهم در رابطه با انتصاب کارکنان آستانه، موروثی بودن شغل آنهاست؛ یعنی مشاغل به صورت موروثی بعد از پدر به پسر می رسیده است؛ مهرداد نیز از این قاعده

۱. دفاتر ثبت دیوانی

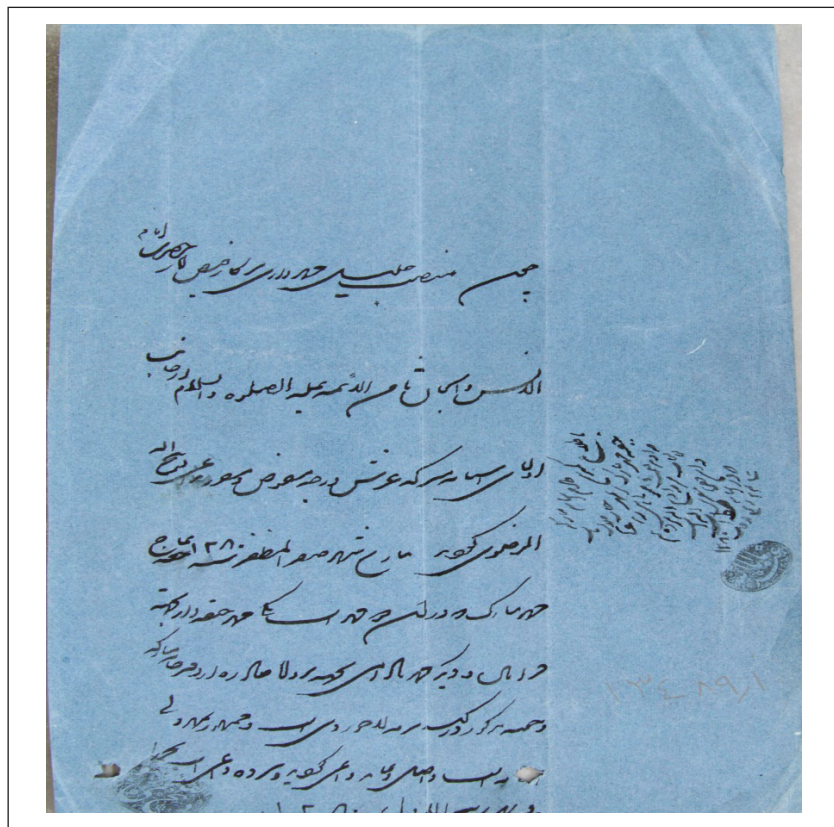

مستثنا نبوده است و به‌ویژه در دوره صفوی و افشار این فرزند ارشد و اصلح مهرداد بوده که عهده‌دار وظیفه و دریافت‌کننده مستمری او می‌شده است (ساکماق، ۳۴۱۱۲، ص ۴؛ ۳۳۳۰۶، ص ۶۶؛ ۲۷۴۸۲، ص ۱).

در سندی مربوط به دوره صفوی، میرزا نورالدین خادم فرزند میرزا محمدابراهیم خادم و مدرس، متقاضی خدمت و وظیفه میرزاحسن مهرداد بوده است؛ ولی با درخواست او موافقت نشده و این منصب به پسر میرزاحسن (میرزا محمدباقر) تفویض شده است (ساکماق، ۳۳۳۸۳، ص ۲۸).

همچنین سند دیگری در رابطه با این موضوع در سال ۱۰۹۱ق وجود دارد که خدمت مهرداری پس از فوت میرزارفیع به برادرش میرزاابوطالب واگذار شده است. شاید میرزارفیع اولاد ذکور و اصلحی نداشته و یا پسرش صغیر بوده است، بنابراین تا رسیدن پسر میرزارفیع به سن قانونی، میرزاابوطالب به نیابت از پسر بردارش این شغل را عهده‌دار شده است (ساکماق، ۳۲۹۹۵، ص ۶۹).

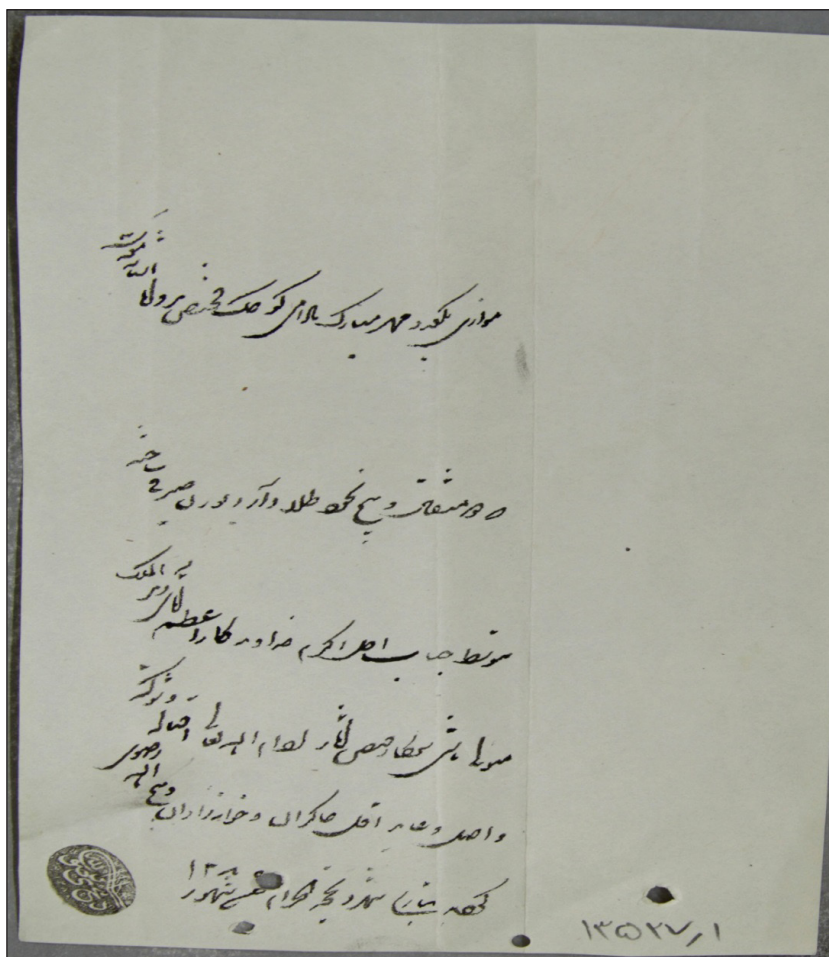

تصویر ۳

سند شماره ۱۳۴۸۹ با موضوع واگذاری
منصب مهرداری به میرزا ذبیح‌الله رضوی در
سال ۱۲۸۰ق

تصویر ۴

سند شماره ۱۳۵۲۷ با موضوع دریافت مهر
بروات آستانه توسط میرزا ذبیح‌الله مهرداد

پایگاه اجتماعی، علمی، فرهنگی و اقتصادی مهرداد آستانه

باتوجه به کاربرد القاب و عناوین خاص برای مهرداد در منابع و اسناد آستان قدس، می‌توان گفت: مهرداد آستانه نیز، مانند مهرداد دربار پایگاه اجتماعی ویژه‌ای داشته‌است؛ ولی هم‌ردیف با مهرداد تشکیلات دربار نبوده‌است. همچنین باتوجه به اسناد، مهرداد از رجال درجه اول و از جمله کارکنان دیوانی و دفتری‌ای محسوب می‌شده که از دانش و سواد عالی نیز برخوردار بوده‌است؛ به طوری که اثر مهرش - به عنوان تصدیق‌کننده مضمون سند - بر اکثر اسناد هزینه، به ویژه بروات سیاقی در دوره قاجار مشاهده می‌شود (ساکماق، ۱۹۹۴، ص ۱۵؛ ۴۰۳۰۶، ص ۱؛ ۴۰۴۱۵، ص ۳) (جدول شماره ۱). کتاب خلاصه‌التواریخ به نام خواجه امیربیک مهرداد در دوره صفوی اشاره کرده که مدتی وزیر خراسان بوده‌است و

سپس به سِمَت متولی آستان قدس رضوی منصوب شده است. او اولین متولی دوره صفوی در مجموعه تشکیلات آستان قدس بوده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۲۱۲).

در بخشی از سند شماره ۴۰۳۰۶ درباره اهمیت منصب مهرداری چنین آمده است: «از جمله خدمات و مهام، امر مهرداری سرکار فیض آثار است که از جمیع مشاغل و مناصب دقیق تر و شریف تر است... و از آنجاکه منصب مهرداری از اَدَق^۱ و اشرف مناصب آستانه مقدسه بوده و تشریف شریف این موهبت به ملاحظه شوکت آستانه مقدسه تأمین است، قابلیت شخصی را مناسب است که صاحب سعادت و مصاحبت امانت و صیانت باشد. بناءً علی هذا بعد اجاله [بصر] عقیدت امر در حالت تربیت یافتگان آستان ملائک پاسبان و ملاحظه مراتب سداد^۲ و به استعداد و پاکی گوهر، اصالت جوهر، رفعت رتبت و نیکی فطرت هریک باشد.»

مهردار از نظر موقعیت اقتصادی و فرهنگی جزو طبقات بالای اجتماع محسوب می شده است. در کتاب نفوس ارض اقدس به میرزا ذبیح الله مهردار اشاره شده که در محله اعیان نشین سراب مشهد ساکن و جزو متمولین بوده است (زین العابدین میرزای قاجار، ۱۳۸۲، ص ۲۶). همچنین تقی بینش در مقاله ای، عبدالرضا عضدالتولیه مهردار را از رجال سرشناس، فاضل، تحصیل کرده و از اعیان مشهد معرفی کرده است. بنابه گفته بینش، عضدالتولیه از خاندان نقیب بوده است و نسبتش به زمامداران دوره صفوی برمی گردد. او شاعر نیز بوده است و «تخلصش جمعی». او همچنین از سواد عالی برخوردار و به زبان فرانسه نیز آشنا بوده است. ملیح السلطنه دختر ادیب الممالک فراهانی و زینت السلطنه همسران او بوده اند (بینش، ۱۳۵۸، صص ۳۰-۳۴)؛ (تصاویر شماره ۵).

در نشریه نامه آستان قدس درباره موقعیت و جایگاه مهردار آمده است: از قدیم الایام در آستان قدس رسم بوده است که احکام آستانه را با تشریفات مخصوصی مهر کنند؛ و چون دربار ملائک پاسبان عنوان سلطنت داشته، لذا مهرداری شغلی خطیر و پرارزش بوده است. آخرین مهردار عبدالرضا عضدالتولیه بوده که نسبتش به امام رضا (ع) و نیز به زمامداران صفوی می رسیده است. او از رجال سرشناس و فاضل مشهد و از خاندان نقیب بوده و شعر هم می گفته است. دیوان او به خط خودش در کتابخانه استاد فرخ باقی است و نمونه هایی از اشعار او در مطبوعات سابق مشهد نظیر مجله دبستان چاپ شده است. او برای قتل کلنل پسیان ماده تاریخی ساخته که مشهور شده است (شیریان و بینش، ۱۳۴۶، صص ۱۰۰-۱۰۱؛ ساکماق، ۱۶۹۲۲، ص ۱؛ ۲۲۶۱۴، ص ۱۴). کتاب شجره طیبه نیز عبدالرضا عضدالتولیه را از اولاد میرزا جعفر سرکشیک و جزو اعیان و اشراف معرفی کرده است (رضوی، ۱۳۸۴، ص ۷۰)؛ (تصویر شماره ۶).

۱. [اَدَق] نعت تفضیلی از دَقَّة. دقیقه؛
باریک تر؛ نازک تر؛ غامض تر؛ مشکل تر.

۲. بنا بر این

۳. سداد در فرهنگ دهخدا به معنی راستی
است.

با جستجو و مطالعه بیشتر در منابع و اسناد، اطلاعاتی درباره آداب و نحوه مهر کردن سند به دست مهرداد به دست نیامد. با توجه به مطالب ذکر شده تنها می توان گفت که منصب مهرداری از دوره صفوی تا پایان قاجار جزو مشاغل عالی، مهم و محترم به شمار می رفته است؛ ولی از دوره پهلوی به بعد با منسوخ شدن مهرهای حقیقی و جایگزینی امضاء به جای آن، شغل مهرداری نیز در آستان قدس متروک شده و در عوض، مهر سازمانها و ادارات (مهر حقوقی و غیر شخصی) رواج بیشتری یافته است.

تصویر ۵

دو مهر متعلق به عبدالرضا مهرداد

تصویر ۶

میرزا عبدالرضا مهرداد (نفر سمت راست)

القاب و عناوین مهرداران آستانه مقدسه

اهمیت جایگاه مهرداران در تشکیلات اداری آستان قدس در دوره های مختلف، موجب اختصاص القاب و عناوینی مهم به این قشر از کارکنان می شد؛ القابی که هر کدام معنا و

کاربردی خاص داشتند. برای آشنایی بیشتر با این القاب، صورتی از آن‌ها به‌ضمیمه تاریخ کاربرد آن در جدول زیر مشخص شده‌است (جدول شماره ۱).

سلسله	القاب مهردار	تاریخ	شماره سند و صفحه
صفوی ۹۹۸-۱۱۴۸ ق	۱- سیادت و نقابت پناه، رفعت و معالی دستگاه، معانی و عوائی التباه	۱۰۱۴ ق	۵، ۲۷۷۲۱
	۲- سیادت و نقابت پناه	۱۰۲۰ ق	۳، ۴۴۷۶۳
	۳- مرحمت پناه	۱۰۲۴ ق	۷، ۵۳۷۵۵
	۴- سیادت و نجابت پناه	۱۰۲۵ ق	۱، ۳۱۸۳۶
	۵- سیادت پناه و نجابت دستگاه	۱۰۲۷ ق	۱۰، ۳۱۸۳۶
	۶- سیادت پناه	۱۰۶۷ ق	۱۸، ۳۳۴۳۷
	۷- سیادت و مغفرت پناه	۱۰۸۰ ق	۴، ۳۴۱۱۲
	۸- عالی حضرت رضوان مکان	۱۰۸۴ ق	۳۱، ۲۸۶۸۵
	۹- رفعت و عزت پناه	۱۱۰۲ ق	۲، ۳۳۵۴۲
	۱۰- عالی حضرت	۱۱۴۲ ق	۹، ۳۴۶۷۶
افشار ۱۱۴۸-۱۲۱۲ ق	۱- مقرب الخاقان	۱۱۶۲ ق	۱۱، ۲۵۷۷۱
	۲- عالی شأن مقرب الخاقان	۱۱۶۳ ق	۱۷، ۳۶۱۲۸
	۳- عالی جاه	۱۱۶۳ ق	۲، ۳۶۴۷۲
	۴- عالی شأن	۱۱۶۴ ق	۴، ۳۷۳۷۷
	۵- نجابت و رفعت پناه سلالة النجبایی	۱۱۶۵ ق	۲، ۳۵۸۴۸
	۶- سلالة مآب	۱۱۶۶ ق	۲، ۳۶۲۸۴
	۷- سلالة السادات العظام	۱۱۷۰ ق	۲۴، ۳۰۴۳۳
	۸- عالی حضرت	۱۱۷۱ ق	۲، ۳۷۳۷۷
	۹- عالی حضرت سلالة النجبایی	۱۱۷۵ ق	۲، ۶۲۴۳۳
	۱۰- سلالة النجبایی	۱۱۷۵ ق	۱۷، ۳۶۵۰۵
	۱۱- عالی حضرت سلالة السادات و النجباء العظام	۱۱۷۵ ق	۳، ۲۶۴۷۲

جدول ۱

القاب و عناوین به‌کاررفته برای مهردار در سه دوره صفوی، افشار و قاجار

سلسله	لقاب مهردار	تاریخ	شماره سند و صفحه
قاجار ۱۲۱۰ تا ۱۳۴۵ ق	۱- فضیلت مآب	۱۲۷۴ ق	۹، ۱۴۲۲، ص
	۲- عالی جناب	۱۲۷۴ ق	۱۷، ۱۸۶۲، ص
	۳- فضیلت و کمالات اکتساب	۱۲۷۷ ق	۳۱، ۱۸۳۷، ص
	۴- سلالة السادات و الانجاب	۱۲۸۱ ق	۱۷، ۱۸۶۲، ص
	۵- عالی جناب فضائل مآب قدسی القاب	۱۲۹۲ ق	۳، ۱۴۵۸۱، ص
	۶- مجدالانصاب	۱۳۳۳ ق	۱۹، ۲۴۵۰، ص

ادامه جدول ۱

القاب و عناوین به کاررفته برای مهردار در سه دوره صفوی، افشار و قاجار

باتوجه به جدول فوق به نظر می رسد که نه تنها هیچ تنزلی در پایگاه اجتماعی مهرداران در سه دوره تاریخی مذکور حاصل نشده، بلکه بر اهمیت و تعداد مهرداران نیز افزوده شده است که این موضوع بر ارزشمندبودن منصب مهرداری دلالت دارد. با رواج القاب اختصاصی در دوره قاجار، مهردار نیز از داشتن این القاب بی نصیب نماند؛ به طوری که میرزا ذبیح الله به لقب قوام التولیه و عبدالرضا به لقب عضدالتولیه مفتخر شدند. البته کاربرد عناوین کلی و عمومی، تا حدودی در این دوره کوتاه تر و کم تر شد (ساکماق، ۱۶۹۲۲، ص ۱؛ ۳۰۱۳۲، ص ۱). باتوجه به این که حکم و سمت افراد به ویژه در دوره صفوی از سوی تشکیلات دربار مشخص می شد، به احتمال زیاد القاب و عناوین مهرداران نیز از سوی دربار معین می شده است. لازم به ذکر است که واژه «التولیه» به کاررفته در کنار القاب، مربوط به صاحب منصبان و کارکنان آستان قدس رضوی است.

اسامی مهرداران و میزان حقوق دریافتی آنان در دوره صفوی، افشار و قاجار
با مطالعه اسناد مربوط به شرح و ظایف یا دریافت حقوق و دستمزدهای مهرداران، فهرستی از اسامی آنها جمع آوری و با ذکر اسامی متولی وقت در جدول زیر تنظیم شد:

سال شروع و پایان خدمت	متولی آستانه	اسامی مهرداران و سمت آنها	ردیف	سلسله
۱۰۱۰-۱۰۱۷ ق	محمدتقی قاضی سلطان حسینی	آمیرزاکه: مهردار	۱-	صفوی ۹۹۸- ۱۱۴۸ ق
۱۰۱۲-۱۰۹۲ ق	شاه تقی الدین محمد موسوی رضوی	موسوی، میرزا محمد بدیع الزمان: مهردار	۲-	
۱۰۸۰-۱۱۱۵ ق	شاه تقی الدین محمد موسوی رضوی	موسوی، میرزا محمد افضل بن محمد باقر: مهردار	۳-	
۱۰۹۰ ق	شاه تقی الدین محمد موسوی رضوی	حسینی، میرزا محمد علی: مهردار	۴-	
۱۰۹۱-۱۱۱۸ ق	شاه تقی الدین محمد موسوی رضوی	موسوی، میرزا ابوطالب: مهردار	۵-	
۱۰۹۵-۱۱۰۲ ق	محمد ابراهیم رضوی	میرزا محمد رفیع بن میرزا محمد افضل: مهردار	۶-	
۱۰۹۶-۱۰۹۷ ق	محمد ابراهیم رضوی	محمد مقیم بیک: مهردار	۷-	
۱۱۰۳-۱۱۱۵ ق	شاه تقی الدین محمد موسوی رضوی	موسوی، میرزا حسن: مهردار	۸-	
۱۱۰۹-۱۱۳۳ ق	میرزا داود حسینی	میرزا محمد باقر: مهردار و خادم	۹-	
۱۱۱۷-۱۱۶۷ ق	میرزا داود حسینی	عبدالله بیک: مهردار	۱۰-	
۱۱۴۰-۱۱۴۷ ق	محمدتقی بن شمس الدین رضوی	میرشرف الدین علی: مهردار مهر مبارک	۱۱-	
۱۱۶۷-۱۱۷۳ ق	محمد ابراهیم رضوی حسینی	میرزا محمد اسماعیل: مهردار	۱-	افشار ۱۱۴۸- ۱۲۱۲ ق
۱۱۶۰-۱۱۶۳ ق	محمد ابراهیم رضوی حسینی	آقا محمدتقی: مهردار	۲-	
۱۱۶۱-۱۱۷۴ ق	محمد ابراهیم رضوی حسینی	رضوی، آقا عبدالله: مهردار	۳-	

جدول ۲

اسامی مهرداران آستانه از دوره صفوی تا
قاجار به ترتیب تاریخ

سال شروع و پایان خدمت	متولی آستانه	اسامی مهرداران و سمت آن‌ها	ردیف	سلسله
۱۳۷۶-۱۳۷۱ ق	فضل‌الله وزیر نظام نوری	حسینی، میرزا محمد مهدی: مهردار	۱-	قاجار ۱۲۱۰- ق ۱۳۴۵
۱۳۷۲-۱۳۸۰ ق	محمد حسین عضدالملک	قوام‌التولیه رضوی (میرزا ذبیح‌الله بن حاجی میرزا)	۲-	
۱۳۷۳-۱۳۹۱ ق	محمد حسین دبیرالملک	محمد جعفر: نایب مهردار و مهردار خاصه شریفه	۳-	
۱۳۹۵-۱۳۸۰ ق	محمد تقی رکن‌الدوله	میرزا محمد علی: مهردار خاصه شریفه و مهردار مهر مبارک	۴-	
۱۳۳۴-۱۳۹۶ ق	محمد کاظم طباطبایی تبریزی و مرتضی قلی طباطبایی نائینی، میرزا محمودخان مدیرالدوله، مرتضی قلی طباطبایی نائینی، محمد شفیع صدرالممالک حسینی، محمد رضا صدیق‌الدوله نوری، محمد کاظم طباطبایی تبریزی، میرزا ابوالقاسم نصیرالملک شیرازی و سلطان حسین میرزا نیرالدوله	عضدالتولیه رضوی، عبدالرضا: مهردار خاصه شریفه	۵-	

ادامه جدول ۲

اسامی مهرداران آستانه از دوره صفوی تا قاجار به ترتیب تاریخ

منبع جدول: ساکماق، ۳۲۴۵۸، ص ۳۰؛ ۳۶۷۰۷، ص ۳۰؛ ۳۵۷۷۱، ص ۱۱؛ ۳۵۳۲۱، ص ۱۴؛ ۱۴۳۵، ص ۵؛ ۱۴۱۲۰، ص ۱؛ ۱۴۶۶۶، ص ۱؛ ۳۳۱۱۳، ص ۱؛ ۳۰۳۹۰، ص ۱۶۸؛ ۱۴۰۵۸، ص ۴؛ ۱۳۴۸۹، ص ۱؛ ۱۴۲۰۴، ص ۳؛ ۱۴۱۲۰، ص ۱؛ ۳۱۸۳۶، صص ۱-۲؛ ۳۱۹۳۱، ص ۱۰؛ ۳۲۹۹۵، ص ۱۶۹؛ ۳۴۲۸۵، ص ۱؛ ۳۴۶۷۶، ص ۹؛ ۳۴۸۶۷، ص ۳۷.

طبق بررسی‌های انجام‌شده روی اسناد مذکور و با توجه به جدول فوق اولین مهردار آمیزگاه موسوی بوده و همچنین قدیمی‌ترین سند مربوط به مهردار، در سال ۱۰۱۰ ق صادر شده است. در این سند خدیجه‌خانم بنت آمیزگاه موسوی مهردار از بابت وظیفه پدرش شانزده هزار دینار رایج خراسان وجه نقد دریافت کرده است (ساکماق، ۲۷۴۸۲، ص ۱). همچنین آخرین مهردار تا سال ۱۳۳۴ ق حاجی میرزا عبدالرضا عضدالتولیه مهردار خاصه شریفه بوده که از بابت مواجب، هفتاد و پنج تومان وجه نقد و شش خروار و شش من و نیم گندم و سه خروار و هفتاد و هشت من و نیم جو به صورت جنسی دریافت کرده است؛ این پرداخت را میرزا ابوالقاسم ضابط کل اسناد ثبت کرده است. آخرین مهردار

دوره قاجار یعنی عبدالرضا عضدالتولیه رضوی در مدتی طولانی مقارن با زمان تولیت میرزا محمودخان مدیرالدوله، مرتضی قلی طباطبایی نائینی، محمدشفیع صدرالممالک حسینی، محمدرضا صدیق‌الدوله نوری، محمدکاظم طباطبایی تبریزی، میرزا ابوالقاسم نصیرالملک شیرازی و سلطان حسین میرزا نیرالدوله، یعنی بین سال‌های ۱۲۹۶ق تا ۱۳۳۴ق خدمت کرده‌است (ساکماق، ۲۲۴۵۰، ص ۱۹) (جدول شماره ۲).

براساس اسناد موجود، در دوره صفوی و افشار، منصب مهرداد ایجاد شد و در دوره قاجار علاوه بر آن، «مهردارباشی»، «مهردار خاصه شریفه» و «نایب مهردار» نیز پدید آمد. احتمال می‌رود مهردار خاصه شریفه همان منصب مهردارباشی باشد و یا اینکه چون دربار ملائک‌پاسبان حضرت رضا (ع) عنوان سلطنت داشته، بنابراین عنوان خاصه شریفه ممکن است همان تشکیلات آستان قدس و خطاب به حضرت رضا (ع) بوده باشد. باتوجه به اسناد فوق به نظر می‌رسد که گسترش تشکیلات اداری در آستان قدس و به تبع آن وسعت و حجم زیاد کار مهردار موجب به وجود آمدن شغل نایب مهردار و مهردار خاصه شریفه شده باشد تا در برخی کارها به او یاری رسانند (مؤتمن، ۱۳۳۹، صص ۲۵۶-۲۵۷؛ ساکماق، ۳۵۳۵۵، ص ۱۶؛ ۱۴۲۰۴، ص ۳؛ ۱۴۲۹۶، ص ۱؛ ۲۷۴۸۲، ص ۱؛ ۱۸۶۹۳، ص ۱؛ ۱۸۶۹۵، ص ۳؛ ۱۸۶۲۱، ص ۳).

مهردار، هر ساله مواجب، وظیفه، مستمری و مرسوم خود را به صورت نقدی و جنسی دریافت می‌کرد (ساکماق، ۱۸۷۳۷، ص ۳۱؛ ۲۲۱۴۷، ص ۴۱). او مواجبش را به صورت سه‌ماهه، شش‌ماهه و گاهی یک‌ساله از محل درآمد حاصل از اجاره موقوفات آستانه، به‌ویژه مزارعی مانند کنه‌بیست (ساکماق، ۱۴۱۳۰، ص ۴)، جنابد تون (ساکماق، ۳۲۸۵۰، ص ۱۵)، علی‌آباد نیشابور و چشمه‌گلسب (ساکماق، ۳۳۴۳۷، ص ۱۸)، ماسی (ساکماق، ۴۴۷۶۶، ص ۵۰) کنه‌بیشه (ساکماق، ۲۸۲۴۵، ص ۲۲) اخنجان و منزل‌آباد و عارفی (ساکماق، ۳۵۳۳۵)، وجوه هوایی^۲، سنگور (ساکماق، ۳۴۲۰۳، ص ۲) خیابان و باغ شاه‌ی (ساکماق، ۳۳۱۱۳، ص ۱)، باغ‌های الندشت (۳۳۴۰۸، ص ۴۷)، فیض و برم (ساکماق، ۴۰۰۳۵، صص ۳-۶)، بازار زرگران (ساکماق، ۴۰۹۳۶، ص ۱)، و نذورات ضریح (ساکماق، ۳۶۴۹۳، ص ۱) و... دریافت می‌کرد. لازم به ذکر است که مواجب مهرداران در دوره‌های مختلف متغیر بود و حقوق و دستمزد نایب مهردار نصف مهردار بود. مهردار همچنین مبلغی از وجوه نقدی ضریح را به رسم تبرک دریافت می‌کرد (ساکماق، ۴۴۰۱۰، ص ۴؛ ۳۶۱۶۸، ص ۹). علاوه بر این، مهردار از کسانی که کار مهر کردن اسنادشان را انجام می‌داد نیز مبلغی به عنوان انعام یا مرسوم دریافت می‌کرد (ساکماق، ۲۲۱۴۷، ص ۴۱؛ ۱۸۶۹۵، ص ۳؛ ۱۸۷۳۷، ص ۳۱؛ ۳۲۶۱۸، ص ۱۴). در سندی مربوط به گزارش صاحب‌جمع کرکراق‌خانه^۴، پوشاک به مهردار تحویل داده شده‌است

۱. معرب‌کنابد که همان کتاباد امروزی باشد.

۲. فردوس امروزی

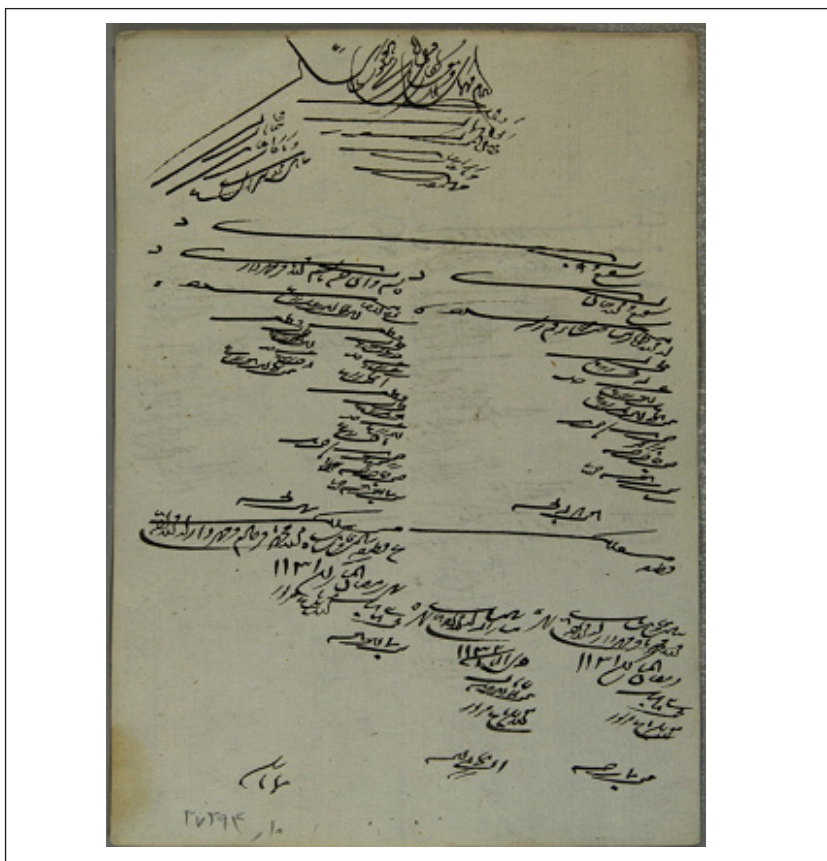
۳. وجوه هوایی: درآمدی را گویند که از جای غیرمعین به دست آید.

۴. باتوجه به اسناد و فرهنگ دهخدا مکانی است که پوشاک در آن نگهداری می‌شده‌است.

(ساکماق، ۳۳۵۴۲، ص ۲). بعد از فوت مهرداد نیز وظیفه و مستمری او به فرزندانش تعلق می‌گرفت (ساکماق، ۳۳۳۰۷، ص ۱۵؛ ۱۸۷۱۷، ص ۱۴؛ ۱۸۷۱۹، ص ۱۶). بررسی برخی از اسناد نشان می‌دهد که مهرداد در دوره قاجار فقط مواجب دریافت می‌کرده‌است و از پرداخت وظیفه به اولاد او سندی مشاهده نشد (ساکماق، ۱۹۷۰۲، ص ۱۱؛ ۴۴۰۱۰، ص ۱؛ ۳۱۸۳۶، صص ۱-۲؛ ۳۶۱۶۸، ص ۱۲؛ ۳۳۱۱۳، ص ۱۲؛ ۳۳۴۰۸، ص ۴۷)؛ (جدول شماره ۳)؛ (تصویر شماره ۷).

در سندی مربوط به سال ۱۱۳۱-۱۱۳۲ ق میزان پرداختی به میرزا محمدباقر خادم و مهرداد، مبلغ سه تومان و ۹۳۰۰ دینار برآورد شده که مبلغ ۶۶۷۴ دینار آن پرداخت شده‌است؛ ولی مشخص نیست این پرداخت بابت خدمت خادمی اوست یا مهاداری؛ ولی از آنجاکه این مقدار، مبلغ زیادی نیست، احتمال دارد که تنها بابت حقوق خادمی او بوده باشد؛ چون میزان مواجب خدام کمتر از کارکنان دیوانی بوده‌است (ساکماق، ۳۷۲۹۴، ص ۱۰).

تصویر ۷

درآمد و مخارج آستانه از موقوفات در سال ۱۱۳۱-۱۱۳۲ ق از جمله پرداخت وظیفه به میرزا محمدباقر مهرداد و خادم

براساس اسناد موجود، میزان حقوق و دستمزد مهردار براساس نوع کارش متفاوت بوده و به انواع: مواجب، وظیفه، مقرری، مرسوم، انعام و مستمری تقسیم می شده است. میزان وظیفه، مقرری، و مرسوم پرداختی به مهردار کمتر از مقدار مواجب پرداختی به او بوده است.

مهردار	میزان حقوق (نقدی و جنسی)	تاریخ
آمیرزاکه: مهردار	شش تومان نقد بابت وظیفه ۱۳ خروار غله مناصفه بابت وظیفه به صبیۀ او	۱۰۱۷ق ۱۰۲۴ق
موسوی، بدیع الزمان: مهردار	هفت تومان وجه نقد بابت وظیفه ۱۰ تومان و ۲۰ هزار دینار وجه نقد رایج خراسان بابت مواجب مهرداری ۳۶۰ هزار دینار بابت مرسوم ۵۰۰ هزار دینار بابت مقرری	۱۰۲۰ق ۱۰۲۵ق ۱۰۸۴ق ۱۰۹۵ق
میرزا محمد حسن، مهردار	۱۵ تومان نقد و ۱۳ خروار و ۳۳ من و ۱ استار غله بابت وظیفۀ خادمی ۱۵ تومان وجه نقد و ۳۷ خروار و ۳۳ من و ۱ سیر غله بابت وظیفۀ مهرداری ۱۶ تومان و ۶۳۰۰ دینار از بابت مقرری	۱۰۹۰ق ۱۰۹۷ق ۱۱۱۳ق
میرزا عبدالله، مهردار	۱۰ تومان نقد و ۲۰ خروار غله بابت مواجب مهرداری ۱۰ تومان نقد و ۲۰ خروار غله بابت مواجب	۱۱۶۳ق ۱۱۷۸ق
میراسماعیل، مهردار	۱۰ تومان نقد و ۲۰ خروار غله بابت مرسوم و مقرری ۱۰ تومان نقد و ۱۰ خروار بابت مواجب	۱۱۶۶ق ۱۱۶۷ق
میرزا محمد علی، مهردار خاصۀ شریفه	۱۵ تومان نقد و پنج خروار غله بابت مواجب ۲۰ تومان نقد و پنج خروار غله مواجب شش ماه ۲۰ تومان نقد و پنج خروار غله بابت مواجب شش ماه اول	۱۲۷۵ق ۱۲۷۶ق ۱۲۷۷ق
رضوی، ذبیح الله، مهردار	۴۰ تومان نقد و ۱۰ خروار غله به وزن تبریز بابت مواجب ۲۰ تومان نقد و خروار و ۵۰ من غله بابت مواجب ۱۶ تومان نقد و ۱۲ خروار غله مثالثه بابت مواجب	۱۲۹۲ق ۱۲۹۴ق ۱۲۹۵ق
میرزا عبدالرضا عضدالتولیه، مهردار	۲۵ تومان نقد و هفت خروار غله مثالثه بابت مواجب در دو قسط ۷۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار نقد و هشت خروار گندم و ۸۳ من جو ۷۵ تومان نقد و شش خروار و شش من و نیم گندم و سه خروار و هفت من و نیم جو	۱۳۰۰ق ۱۳۲۵ق ۱۳۳۳ق

جدول ۳

میزان حقوق مهرداران (مواجب، وظیفه،
مرسوم، انعام، مقرری) در سه دورۀ صفوی،
افشار و قاجار

منبع جدول: ساکماق، ۱۵۱۹۵، ص ۹؛ ۱۷۶۳۴، ص ۱۸؛ ۲۲۴۵۰، ص ۱۹؛ ۱۴۶۶۶، ص ۱؛ ۱۴۵۴۰، ص ۴؛ ۱۸۶۹۳، ص ۱؛ ۱۸۷۱۷، ص ۱۴۰؛ ۳۶۲۸۴، ص ۲؛ ۳۶۱۶۹، ص ۱؛ ۳۲۴۵۸، ص ۳۰؛ ۳۴۸۴۸، صص ۱-۲؛ ۳۴۸۶۷، ص ۷؛ ۳۶۱۹۹، ص ۱؛ ۳۶۰۹۹، ص ۴؛ ۱۴۲۸۲، ص ۲.

در بررسی و مقایسه میزان حقوق پرداختی مهردار آستانه در سه دوره تاریخی مذکور به‌طور قطع می‌توان گفت تفاوت چندانی بین حقوق مهردار در دوره صفوی با افشار وجود ندارد، ولی میزان حقوق مهردار در دوره صفوی با دوره قاجار اختلاف بسیار دارد. در اینجا دو احتمال را می‌توان در نظر گرفت: اول این‌که جامعه در دو دوره صفوی و افشار، ثبات اقتصادی بیشتری داشته و ارزش پول زیاد بوده‌است؛ ولی در دوره قاجار ثبات اقتصادی کاهش یافته و ارزش پول کم شده‌است. در احتمال دوم، شاید نابسامانی و رکود اقتصادی حاکم بر جامعه در دوره افشار به‌ویژه در اواخر این دوره مانع افزایش حقوق کارکنان شده باشد. احتمال دوم قوی‌تر به نظر می‌رسد؛ چون مطالعه تاریخ این دوره نشان می‌دهد در آن زمان سخت‌گیری در گرفتن مالیات از آستانه، دخالت‌های نادرشاه در امور موقوفات و ضبط بسیاری از موقوفات آستان قدس موجب کمبود درآمد آستانه شده بود؛ به‌طوری‌که گاهی حقوق کارکنان ماه‌ها به تعویق می‌افتاد.^۱

در اسناد مربوط به مهرداران دوره قاجار بیشترین اسم و مهر به میرزا ذبیح‌الله مهردار اختصاص دارد که در سال‌های مختلف (بین سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۱۸ق) در آستانه مشغول به خدمت بوده‌است. نکته قابل توجه درباره ذبیح‌الله مهردار این است که او علاوه بر منصب مهرداری سِمَت سرکشیک دوم آستانه -از مناصب عالی و مهم آستانه- را نیز برعهده داشته و در بسیاری از موارد از بابت سرکشیکی و امور مربوط به آن، اسناد را مهر کرده‌است؛ به‌همین دلیل بیشترین مهر از او در این نوع از اسناد دیده می‌شود. شغل سرکشیکی به‌صورت موروثی از پدرش محمدجعفر بن عبدالحی به او رسیده بود (تصاویر شماره ۸). کتاب *روزنامه سفر خراسان* به میرزا ذبیح‌الله مهردار به‌عنوان یکی از صاحب‌منصبان آستان قدس اشاره کرده؛ ولی به‌طور اختصاصی به معرفی او نپرداخته‌است (ساکماق، ۱۴۰۵۸، ص ۴؛ ۱۴۳۵۰، ص ۵؛ ۲۱۴۰۸، ص ۴؛ ۲۱۴۱۰، ص ۱۴؛ ۱۶۲۲۳، ص ۲۷، حکیم‌الممالک، ۱۳۵۶، ص ۱۹۷).

۱. فاطمی‌مقدم، زهرا. (۱۳۹۱). «سیاست‌های وقفی عصر نادر و موقوفات آستان قدس رضوی». پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال ۱، شماره ۱، (زمستان ۱۳۹۱)، صص ۴۰ و ۴۷-۴۲.
۲. میرزا ذبیح‌الله در زمان متولیان‌ی چون عبدالوهاب آصف‌الدوله شیرازی، محمدتقی رکن‌الدوله قاجار، حسین‌خان سپهسالار قزوینی، فتحعلی‌خان صاحب‌دیوان شیرازی، محمدعلی صدرالملک، محمدحسین عضدالملک حسینی، علی‌اکبر قوام‌الملک شیرازی، ابوالفتح مؤیدالدوله، جعفرخان مشیرالدوله، محمدسعیدخان مؤمن‌الملک انصاری و میرزا فضل‌الله وزیرنظام نوری، مهردار بوده‌است.

تصویر ۸

دو نمونه دیگر از مهرهای متعلق به ذبیح‌الله رضوی مهردار که در مقام سرکشیکی مهر کرده‌است.

اسناد حاضر نشان می‌دهد که مهرداران علاوه بر منصب مهرداری مشاغلی همچون «ملاباشی»، «خادم» و «سرکشیکی» را نیز برعهده داشته‌اند (ساکماق، ۳۴۹۹۶، ص ۹؛ ۳۷۲۹۴، ص ۱۰؛ ۴۴۷۷۰، ص ۳؛ ۳۴۲۸۵، ص ۱؛ ۳۰۱۳۲، ص ۱؛ ۱۹۸۴۶، ص ۳۳؛ ۱۳۶۸۲، ص ۲؛ ۱۶۹۲۲، ص ۱؛ ۱۳۶۶، ص ۱۳).

از اواسط دوره صفوی به تدریج بر تعداد مهرداران در تشکیلات اداری آستانه افزوده شد و صاحب منصبان رده بالا، هرکدام مهردار مخصوص به خود را داشتند؛ به طوری که در سندی مربوط به سال ۱۱۳۱-۱۱۳۲ق به مهردار متولی و مهردار ناظر اشاره می‌شود که از باغ مزرعه احتیاج مرسوم دریافت کرده‌اند. از آن محل یک خروار انگور به مهردار متولی و پنجاه من انگور به مهردار ناظر تعلق گرفته است که نشان می‌دهد مهردار ناظر در سطح شغلی پایین تری از مهردار متولی قرار داشته است (ساکماق، ۳۷۲۹۲، ص ۱۳؛ ۳۴۳۸۴، ص ۴۰).

یکی از رسوم قدیمی و از مزایای اختصاص یافته به مستخدمان و به تبع آن مهرداران آستانه، دفن رایگان آن‌ها و سه نفر از بستگانشان در حرم بود. در سندی با موضوع گزارش دفن اموات در سال ۱۲۱۵ق ذکر شده است که والدۀ عبدالرضا عضدالتولیه رضوی مهردار در ایوان طلای نادری به صورت رایگان دفن شده است؛ ولی از دفن رایگان سایر مهرداران اثری در اسناد مشاهده نشد (ساکماق، ۱۲۱۵۰، ص ۱؛ ۱۲۱۱۷، ص ۱۱).

نگارنده با جستجو در نسخ خطی موجود در اداره مخطوطات آستان قدس رضوی، اطلاعاتی درباره موقعیت و جایگاه مهردار در تشکیلات اداری آستانه به دست نیاورد. فقط در جمله آغازین کتابی با عنوان تبصرة الاعیاد - در موضوع آداب و رسوم اعیاد - اشاره‌ای کوتاه به این شرح به نام مهردار شده است: «با مرتبۀ پادشاهی اش به خدمت مهرداری اش سرفراز است. فصلوات الله علیهم ما دامت الاعیاد موجب للسرور»^۱. این جمله که مشخص نیست خطاب به کدام یک از مهرداران است، در نسخه‌ای آمده که برگ اول آن افتاده و همین موضوع، جمله را نامفهوم کرده است (ابن شهوردی، شماره ۱۱۰۶ق، ص ۲).

در دوران پهلوی انجام اصلاحات اداری به سبک اروپایی موجب از رونق افتادن مهرهای حقیقی و جایگزین شدن امضاء به جای آن و رواج مهرهای حقوقی (سازمانی) شد؛ بنابراین با منسوخ شدن مهر منصب مهرداری نیز متروک شد.

نتیجه‌گیری

در ارزیابی نهایی اسناد می‌توان گفت که مهردار آستانه از معتمدان متولی و از جمله کارکنان دفتری و دیوانی رده بالا در تشکیلات اداری و دیوانی آستان قدس بوده و پایگاه اجتماعی، علمی و فرهنگی و اقتصادی مهمی در جامعه داشته است. وجود القاب و عناوین اختصاصی

۱. سلام و درود خدا بر آنان باد تا زمانی که عیدها موجب شادمانی و سرور می‌شوند. تا زمانی که عیدها موجب شادمانی و سرور می‌شوند اصطلاحی است به معنی تا همیشه. پس معنی این عبارت می‌شود: سلام و درود خدا بر آنان باد تا همیشه.

برای مهرداد - که به طور معمول از طرف دربار به مهرداد داده می‌شد - مؤید این مطلب است. مهرداد که از سوی دربار به‌ویژه (در دوره صفوی و افشار) به این سمت منصوب می‌شد، وظیفه نگهداری مهرهای آستانه و مهرکردن اسناد را برعهده داشت؛ به طوری که اثر مهرش بر عمده اسناد مربوط به بروات و پرداختی‌های آستانه مقدسه به‌ویژه در دوره قاجار مشاهده می‌شود. مهرداد از این بابت حقوقی نقدی و جنسی دریافت می‌کرد که در دوره‌ها و سال‌های مختلف متغیر بود و در دوره قاجار به بیشترین حد خود رسید. برطبق این اسناد اولین مهرداد در دوره صفوی آمیرزاکه و آخرین مهرداد در دوره قاجار عبدالرضا عضدالتولیه بوده است.

کاربرد و اهمیت مهر و حساس بودن این منصب در دوره قاجار موجب به‌وجود آمدن شغل مهردارباشی، مهردار خاصه شریفه و نایب مهردار هم شد. علاوه بر این در این دوره صاحب‌منصبانی از جمله متولی، وزیر، مستوفی، ناظر و... هم هر کدام مهردار مخصوص به خود را داشتند.

منبع

اسناد

سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق):

۱۱۳۶۶؛ ۱۲۱۱۷؛ ۱۲۱۵۰؛ ۱۲۸۴۸؛ ۱۳۴۷۵؛ ۱۳۴۸۹؛ ۱۳۵۲۷؛ ۱۳۶۸۲؛ ۱۴۰۵۸؛ ۱۴۱۲۰؛ ۱۴۱۳۰؛ ۱۴۲۰۴؛ ۱۴۲۲۲؛ ۱۴۲۸۲؛ ۱۴۲۹۶؛ ۱۴۳۵۰؛ ۱۴۵۴۰؛ ۱۴۵۸۱؛ ۱۴۶۶۶؛ ۱۵۱۹۵؛ ۱۶۲۲۳؛ ۱۶۹۲۲؛ ۱۷۶۳۴؛ ۱۸۶۲۱؛ ۱۸۶۲۲؛ ۱۸۶۹۳؛ ۱۸۶۹۵؛ ۱۸۷۱۷؛ ۱۸۷۱۹؛ ۱۸۷۳۷؛ ۱۹۸۴۶؛ ۱۹۷۰۲؛ ۱۹۹۴۸؛ ۲۱۳۳۶؛ ۲۱۴۰۸؛ ۲۱۴۱۰؛ ۲۱۴۲۷؛ ۲۱۷۱۵؛ ۲۲۱۴۷؛ ۲۲۶۱۴؛ ۲۲۴۵۰؛ ۲۵۷۷۹؛ ۲۷۴۸۲؛ ۲۷۷۲۱؛ ۲۸۱۱۸؛ ۲۸۲۴۵؛ ۲۸۶۸۵؛ ۳۰۱۳۲؛ ۳۰۴۳۳؛ ۳۰۳۹۰؛ ۳۱۸۳۶؛ ۳۱۶۲۷؛ ۳۱۶۴۰؛ ۳۱۹۳۱؛ ۳۲۴۵۸؛ ۳۲۸۵۰؛ ۳۲۹۹۵؛ ۳۳۳۰۶؛ ۳۳۳۰۷؛ ۳۳۱۱۳؛ ۳۳۳۸۳؛ ۳۳۴۰۸؛ ۳۳۴۳۷؛ ۳۳۴۷۵؛ ۳۳۵۴۲؛ ۳۳۵۱۱۲؛ ۳۴۲۰۳؛ ۳۴۲۸۴؛ ۳۴۳۸۴؛ ۳۴۳۸۶؛ ۳۴۶۷۶؛ ۳۴۸۴۸؛ ۳۴۸۶۷؛ ۳۴۹۹۶؛ ۳۵۳۲۱؛ ۳۵۳۳۵؛ ۳۵۳۵۵؛ ۳۵۷۷۱؛ ۳۵۶۱۵؛ ۳۵۸۴۸؛ ۳۵۸۸۵؛ ۳۶۰۹۹؛ ۳۶۱۲۸؛ ۳۶۱۶۸؛ ۳۶۱۶۹؛ ۳۶۱۹۹؛ ۳۶۲۸۴؛ ۳۶۴۷۲؛ ۳۶۴۹۳؛ ۳۶۵۰۵؛ ۳۶۷۰۷؛ ۳۷۲۹۲؛ ۳۷۲۹۴؛ ۳۷۳۷۷؛ ۴۰۰۳۵؛ ۴۰۳۰۶؛ ۴۰۴۱۵؛ ۴۰۹۳۶؛ ۴۱۸۹۷؛ ۴۴۰۱۰؛ ۴۴۷۶۶؛ ۴۴۷۷۰؛ ۴۷۸۵؛ ۶۲۴۲۳؛ ۶۳۸۷۵؛ ۹۷۵۶۰.

نسخه خطی

ابن شاهوردی، فضل‌علی. (۱۱۰۵). *تبصرة الاعیاد السلیمانية*. کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۳۱۳۳ م.

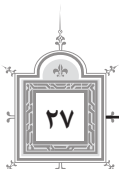
کتاب

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۵۹). *مقدمه ابن خلدون*. (ج ۱). (محمد پروین گنابادی، مترجم). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، انتشارات علمی و فرهنگی.
- انصاری، محمدرافع. (۱۳۸۰). *دستورالملوک*. (ایرج افشار، ناظر). تهران: دفتر تاریخ موقوفات دکتر محمود افشار.
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۴۶). *فتوح البلدان*. (آذرتاش آذرنوش، مترجم). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بوسه، هریرت. (۱۳۶۷). *پژوهشی در تشکیلات اسلامی بر مبنای اسناد آق قویونلو و قراقویونلو در عصر صفوی*. (دکتر غلامرضا ورهرا، مترجم). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- جدی، محمدجواد. (۱۳۸۷). *مهر و حکاکمی در ایران*. تهران: فرهنگستان هنر.
- حکیم الممالک، علی نقی بن اسماعیل. (۱۳۵۶). *روزنامه سفر خراسان*. (ایرج افشار و کیکاووس جهاننداری، ناظران). تهران: فرهنگ ایران زمین.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۵۲). *لغت نامه*. ذیل واژه مهوردار. تهران: دانشگاه تهران.
- رضوی، محمدباقر بن اسماعیل. (۱۳۸۴). *شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه*. (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح؛ مهدی سیدی، بازنگر). مشهد: آهنگ قلم.
- زین العابدین میرزای قاجار. (۱۳۸۲). *نفوس ارض اقدس، یا، مردم مشهد قدیم*. (مهدی سیدی، مصحح). مشهد: سگال.
- سانسون. (۱۳۴۶). *سفرنامه سانسون*. (دکتر تقی تفضلی، مترجم). تهران: بی نا.
- شاردن، ژان. (۱۳۳۶). *سیاحت نامه شاردن*. (ج ۴). (محمد عباسی، مترجم). تهران: امیرکبیر.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۵۰). *مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی*. تهران: انجمن آثار ملی.
- منشی قمی، احمد بن حسین. (۱۳۵۹). *خلاصه التواریخ*. (ج ۱). (دکتر احسان اشراقی، مصحح). دانشگاه تهران.
- مؤمن، علی. (۱۳۵۵). *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- میرزاسمیعا (محمدسمیع). (۱۳۷۸). *تذکره الملوک*. (محمد دبیر سیاقی؛ کوشش گر؛ مسعود رجب‌نیا، مترجم). تهران: امیرکبیر.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). *تذکره الملوک: سازمان اداری حکومت صفوی*. (مسعود رجب‌نیا، مترجم، محمد دبیر سیاقی، کوشش گر). تهران: امیرکبیر.

مقاله

شبیبریان، علی اکبر؛ بینش، تقی. (۱۳۴۶). «چند نمونه از نغایس موزه آستان قدس». *نامه آستان قدس*. ش ۱، دوره ۷، فروردین ۱۳۴۶.

فاطمی مقدم، زهرا. (۱۳۹۱). «سیاست‌های وقفی عصر نادر و موقوفات آستان قدس رضوی». فصل‌نامه پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، سال ۱، ش ۱، (زمستان ۱۳۹۱)، صص ۳۷-۶۱.

مؤتمن، علی. (۱۳۳۹). «ابنیة آستان قدس». *نامه آستان قدس*. ش ۱. دوره ۷، تیر ۱۳۳۹.

Resource English translation

Ansari, Mohammad Rafi. (1380/2001). *Dastur al-moluk*. Supervised by Iraj Afshar. Tehran: Daftar-e Tārix-e Moqūfāt-e Doktor Mahmoud Afshar.

Busse, Heribert. (1367/1988). *Pažuheši dar taškilāt-e 'Eslāmi bar mabnā-ye asnād-e Āq-quyunlu va Qarāquyunlu dar asr-e Safavi* (Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen). Translated by Gholam Reza Varhram. Tehran: Mo'assese-ye Motāle'āt va Tahqiqāt-e Farhangi.

Ibn Khaldun, Abdolrahman b. Mohammad (1359/1980). *Moqaddame-ye Ibn Xaldun* (Ibn Khaldun's introduction). (vol.1). Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb, 'Entešārāt-e elmi va farhangi.

Ibn Shahverdi, Fazl Ali (1105/1693). *Tabserat-ol-ā'yād al-soleymāniyat*. Manuscript no. 3133 M: Ketābxāne-ye Āstān-e Qods-e Razavi.

Baladhuri, Ahmad b. Yahya. (1346/1967). *Futuh al-buldān*. Translated by Azartash Azarnoush. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān.

Chardin, Jean. (1336/1957). *Siyāhat-nāme-ye Chardin* (Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient). (vol.4). Translated by Mohammad Abbasi. Tehran: Amirkabir.

Dekhoda, Ali Akbar. (1352/1974). *Loqat-nāme* (The Dekhoda dictionary). Entry: Mohr-dār. Tehran: Dānešgāh-e Tehrān.

Fatemi Moghadam, Zahra. (1391/2012). "Siyāsāt-hā-ye vaqfi-ye asr-e Nāder va mo[w]qufāt-e 'Āstān-e Qods-e Razavi (Endowment policies of Nāder period and endowments of 'Āstān-e Qods-e Razavi)". *Fasl-nāme-ye pažuheš-nāme-ye motāle'āt-e asnādi va āršivi*. winter, 1(1), pp. 37-61.

Hakim al-Mamalek, Ali Naghi b. Esmael. (1356/1977). *Ruz-nāme-ye safar-e Xorāsān* (The daily of Xorāsān voyage). Supervised by Iraj Afshar and Keikavous Jahandari. Tehran: Farhang-e Iran Zamin.

- Jeddi, Mohammad Javad. (1387/2008). *Mohr va hakkāki dar Irān* (Seal and Sealing in Iran). Tehran: Farhangestān- e Honar.
- Minorskii, Vladimir Fedorovich. (1334/1955). *Tazkerat al-muluk: sāzmān-e 'edāri-ye hokumat-e Safavi* (History of the kings: official organization of the Safavi government). Edited by Mohammad Dabirsiaghi. Translated by Masood Rajabnia. Tehran: Amirkabir.
- Mirza Samiā (1378/1999) *Tazkerat al-muluk* (History of the kings). Edited by Mohammad Dabirsiaghi. Translated by Masood Rajabnia. Tehran: Amirkabir.
- Monshi Qomi, Ahmad b. Hossein. (1359/1980). *Xolāsāt al-tavārix*. (vol.1). Edited by Ehsan Eshraghi. Tehran: Dānešgāh-e Tehrān.
- Motamen, Ali. (1339/1960). “ ‘Abniye-ye 'Āstān-e Qods (Buildings of 'Āstān-e Qods)”. *Nāme-ye 'Āstān-e Qods*. Tir 7(1)
- Motamen, Ali. (1355/1976). *Rāhnamā yā tārix-e 'Āstān-e Qods-e Razavi* (Guide or history of 'Āstān-e Qods-e Razavi). Mashhad: 'Āstān-e Qods-e Razavi.
- Qaem-maqami, Jahangir. (1350/1971). *Moqaddame'i bar Šenāxt-e Asnād-e Tārixī* (An introduction to recognition of historical documents). Tehran: Anjoman-e Āsār-e Melli-e Publications.
- Razavi, Mohammad Bagher b. Esmael. (1384/2006). *Šajare-ye tayyibe dar ansāb-e selsele-ye Sādāt-e Alaviye-ye Razaviye*. Edited by Mohammad Taghi Modares Razavi. Revised by Mehdi Seyedi. Mashhad: Āhang-e Qalam.
- Sanson. (1346/1967). *Safar-nāme-ye Sanson* (Voyage, ou, Relation de l'etat present du royaume de Perse). Translated by Taghi Tafazoli. Tehran: s.n..
- Sāzmān-e Ketābxāne-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e 'Āstān-e Qods-e Razavi (Libraries, Museums and Documents Center of 'Āstān Qods Razavi) (Sākmāq). Doc. no: 11366; 12117; 12150; 12848; 13475; 13489; 13527; 13682; 14058; 14120; 14130; 14204; 14222; 14228; 14296; 14350; 14540; 14581; 14666; 15195; 16223; 16922; 17634; 18621; 18622; 18693; 18695; 18717; 18737; 19846; 18702; 19948; 21336; 21408; 21410; 21427; 21715; 22147; 22614; 22450; 25779; 27482; 27721; 28118; 28245; 28685; 30132; 30433; 30390; 31836; 31627; 31640; 31931; 32458;

32850; 32995; 33307; 33113; 33383; 33408; 33437; 33475; 33542; 34112; 34203;
34284; 34285; 34384; 34386; 34676; 34867; 34996; 35321; 35335; 35355; 35771;
35755; 35615; 35885; 36099; 36128; 36168; 36169; 36199; 36284; 35472; 36493;
36505; 34112; 36707; 37292; 37294; 37377; 40035; 40306; 40936; 41897; 44010;
44766; 44770; 4785; 62423; 63875; 97560.

Shobeirian, Ali Akbar; Binesh, Taghi. (1346/1967). "Čand nemune az nafāyes-e Muze-ye 'Āstān-e Qods (Some samples of exquisite objects of 'Āstān-e Qods Museum)".

Nāme-ye 'Āstān-e Qods. Farvardin7(1).

Zein al-Abedin Mirza Qajar. (1382/2004). *Nofus-e 'arz-e 'aqdas, yā, mardom-e Mašhad-e qadim* (The people of the old Mashhad). Edited by Mehdi seyedi. Mashhad: Segāl.

